

**ASPECTE PRAGMATICE ALE CONTACTELOR INTERCULTURALE
DIN PERSPECTIVA TRADUCERII****Cristina ZBANȚ***Catedra Traducere, Interpretare și Lingvistică Aplicată.*

In diesem Artikel wird es versucht die pragmatische Seite der interkulturellen Kontakte, wie auch ihre Rolle im Übersetzungsprozess zu untersuchen. Um den gestellten Ziel zu erreichen, ist es notwendig den Begriff *Kultur* im aktuellen Kontext wieder zu bewerten. In den gegenwärtigen Forschungen im Übersetzungsbereich gibt es mehrere Beziehungsarten, die zwischen dem Text und der Ausgangskultur, und zwischen dem Text und der Zielkultur entstehen. Diese Beziehungen betreffen insbesondere den Übersetzungsprozess der literarischen Texte. Die obenerwähnten Faktoren spielen eine wichtige Rolle, weil sie den Schwierigkeitsgrad der Übersetzung beeinflussen und eine gewissenhafte Strategiewahl benötigen. Nur dieser Weise kann man eine adäquate Übersetzung erhalten.

Traduceri îi revine o pondere deosebită în societatea contemporană. Este o activitate cu multiple fațete, care oferă o condiție specială pentru studierea modului de funcționare a comunicării umane. În acest context, traducerea este un instrument eficace de achiziționare a cunoștințelor lingvistice și culturale într-o dimensiune interculturală și intersocială.

Consultarea dicționarilor enciclopedice permite extragerea din multitudinea de sensuri ale noțiunii „cultură” a celor de „ocupația de a dezvolta ceva: *cultura științelor*” (fig.); „dezvoltare a facultăților spirituale printr-un efort conștient: *se ocupă de cultura lui*”; „faptul de a poseda cunoștințe variate în diverse domenii; nivel înalt de dezvoltare intelectuală; instrucție”; „ansamblul aspectelor intelectuale ale unei civilizații” [7]. DEX-ul pune pe primul plan, pentru noțiunea de „cultură”, sensul de „totalitatea valorilor materiale și spirituale create de omenire și a instituțiilor necesare pentru comunicarea acestor valori; totalitatea acestor cunoștințe; nivel (ridicat) de dezvoltare intelectuală la care ajunge cineva” [6].

În ultimii ani, se observă o tendință spre reinterpretarea termenului „cultură”, care nu este utilizat doar în sensul lui tradițional la care ne-am referit mai sus. Cultura nu mai evocă doar un progres sau un ideal, ci se raportează la o stare a societății. Termenul își pierde sensul normativ în favoarea celui descriptiv și deci obiectiv [4]. Pe de altă parte, sensul său nu mai este individual, ci colectiv și nu este interpretat din perspectiva ierarhiei sociale, fapt ce se explică prin mondializarea și efectele ei în toate domeniile vieții unei societăți. Mai mult decât atât: conform observațiilor făcute de Irina Mavrodin, utilizarea cuvântului „cultură” poate chiar să coincidă cu cea a noțiunii de „civilizație” [5]. Acest sens nou recuperează în prezent toată zona ce revine diferitelor tipuri de comportament, de mentalități și de imaginar ale societăților și numeroaselor grupuri sociale. Noile condiții și noua logică de înțelegere a conceptului „cultură” se află sub incidența conceptelor-cheie ale mondializării, și anume a celor de „economie” și „politică”.

Este evident că și traducerea se află sub dominația aceluiași incidente, adică, orice operație de transfer a informației necesită o aliniere la mai multe tipuri de culturi: în primul rând, la cele ale societăților din care și pentru care se traduce, dar și la o cultură generică mondială, transnațională, ce se impune tot mai insistent în relațiile internaționale în urma mondializării și a efectelor ei.

Traducerea nu mai poate fi tratată ca o operație pur lingvistică, iar conceptele de „traducere” și „cultură” generează valorificarea situațiilor de „traducere a culturii”. Ținând cont de complexitatea și multiplele accepțiuni ce caracterizează noțiunea de „cultură”, trebuie să recunoaștem necesitatea de a deosebi, din punct de vedere traductologic, o serie de posibilități de traducere.

Orice text sau discurs supus traducerii este elaborat în condițiile unei anumite societăți și civilizații, adică orice text, indiferent de genul sau tipul acestuia, integrează o componentă culturală prezentată în mod explicit sau implicit. Această componentă este redată printr-un sistem semiotic care deservește limba-sursă și respectă parametrii ei. Ne alăturăm, în acest sens, afirmației I. Condrea că „În procesul de transpunere dintr-o limbă în alta are loc nu pur și simplu o schimbare mecanică de coduri, ci un transfer total al comunicării în alți parametri.” [1, p.314]. Astfel că, atunci când dorim să realizăm o traducere spre o societate-țintă, trebuie să ținem cont de toate componentele textului sau discursului respectiv, efectuând anumite adaptări pragmatice și normalizări terminologice în conformitate cu mediul limbii și culturii-țintă.

Aceste adaptări se orientează spre nivelul de „înrudire” a societăților și, respectiv, a limbilor și culturilor pentru care se efectuează traducerile. Sunt situații în care diverse societăți utilizează o limbă comună: în asemenea cazuri, va fi necesară o adaptare socioculturală la nivel intralingual. Alteori se înregistrează coincidențe parțiale la nivel cultural și lingual.

Pornind de la diverse situații de realizare a traducerilor prin prisma factorului cultural, E.Ortega Arjonilla propune să se facă o distincție între:

(a) Texte care reflectă o relație strânsă între cultură și societate.

(b) Texte care transmit divergențe între cultură și societate.

(c) Texte care reflectă utilizarea unei culturi transnaționale ce prezintă un grad similar de echivalență în diferite societăți și limbi [8, p.186].

Primul tip (a) de texte aparține unor domenii concrete ale cunoașterii, ele prezentând foarte clar diferența ce se constituie în comparație cu alte culturi și societăți, adică este valorificat din plin respectul pentru cultura proprie care înglobează specificul ideologiei, culturii și societății caracteristice fiecăreia din producțiile textuale implicate (ale textului original și celui tradus). Există numeroase exemple de texte care se înscriu în parametrii nominalizați: este vorba despre texte literare, filosofice, istorice, juridice ș.a. Dar și în interiorul acestui tip de texte trebuie deosebite niște niveluri mai fine, când avem de a face cu o cultură regională, sau a diferitelor clase sociale etc., adică vom traduce texte care aparțin unor „subculturi” sau chiar unor „contraculturi”.

Regretatul traductolog Teodora Cristea a subliniat, în mai multe rânduri, faptul că asocierea semnelor lingvistice la realitatea înconjurătoare depinde de anumiți factori, cum ar fi condițiile sociale și istorice în care s-a dezvoltat comunitatea respectivă, experiența lingvistică și culturală, contactele cu alte comunități etc. Chiar dacă limba are o existență obiectivă, utilizarea ei depinde neapărat de o experiență colectivă și/sau individuală. Fiecare colectivitate lingvistică, iar în interiorul ei fiecare individ, utilizează materialul lingvistic disponibil în conformitate cu datele oferite de această experiență [2, p.174-175].

În astfel de circumstanțe, traducătorul se va ciocni de o serie de dificultăți de diferit nivel și va fi nevoit să recurgă la tot felul de adaptări, explicații, parafrazări, compensări ale informației cu un caracter pragmatic, sociocultural, diacronic, geografic etc. În vocabularul oricărei limbi întâlnim elemente care, informând despre obiecte, fenomene, noțiuni reale sau abstracte, comunică asemenea informații. Conținutul acestei informații se axează, în special, pe fapte particulare ale istoriei, vieții politice, sociale și economice ale unei comunități naționale, pe particularitățile mediului său geografic, obiectele specifice ale civilizațiilor trecute și prezente, noțiunile și tradițiile etnografice și folclorice etc., toate fiind deseori numite ”realia” sau ”realități”. Traducătorul trebuie, în plus, să „modernizeze” unele texte scrise în perioada precedentă, făcând adaptări la realitatea actuală a limbilor sursă și țintă. U.Eco vorbește în acest sens despre faptul că fidelitatea în traducere nu se face traducând cuvânt prin cuvânt, și că trebuie să traducem de la o cultură spre alta [3, p.190], adică traducem „o lume printr-o altă lume”.

În fragmentele de mai jos, putem observa diverse strategii alese de traducători pentru a răspunde condiției unei traduceri adecvate a informației socioculturale. Exemplele sunt selectate din traducerile în limba română (3 traduceri), germană, engleză (2 traduceri) și franceză a romanului lui Mihail Bulgakov „Мастер и Маргарита”:

Гражданин ростом в сажень, но в плечах узок, худ неимоверно [...] (p.13)

Ledit citoyen était d'une taille gigantesque – près de sept pieds – mais étroit d'épaules et incroyablement maigre. (trad. C. Ligny, p.26)

Deși înalt de un stânjen, era îngust în umeri, nemaipomenit de slab [...] (trad. N.Radovici, p.12)

Nalt de un stânjen, cetățeanul era însă îngust în spete, nemaipomenit de slab [...] (trad. V. Ciornei, p.8-9)

Individul, înalt cam de un stânjen, dar neverosimil de sfrijit, [...] (trad. I.Covaci, p.10)

Er war über zwei Meter groß, aber schmal in den Schultern, unsäglich mager [...] (trad. T.Reschke, p.13)

A citizen seven feet tall, but narrow in the shoulders, unbelievably thin [...] (trad. R.Pevear, L.Volokhonsky, p.8)

The man was seven feet tall, but narrow in the shoulders, incredibly thin [...] (traducere de M.Glenney)

În seria precedentă de exemple, observăm modul de adaptare a unității de măsură specifice societății ruse *сажень* (aproximativ 2,1336 m), prin care se face aluzie la faptul că persoana despre care este vorba este foarte înaltă, la realitățile societăților pentru care se traduce: astfel în toate variantele de traducere în limba română găsim echivalentul *stânjen* (2,134 m); în limba franceză se utilizează o descriere, *près de sept pieds* – aproape șapte picioare (1 pied = 0,33 m); aproape același procedeu este utilizat în variantele în limba engleză: *seven feet tall*; în limba germană se utilizează *über zwei Meter* (peste doi metri).

În blocul ce urmează, putem observa felul în care sunt traduse niște realități din societatea rusească:

[...] *приятному бородачу, курящему самокрутку возле рваной белой толстовки* [...] (p. 56)

[...] *un affable barbu qui fumait une cigarette roulée* [...], *près d'une blouse russe déchirée* [...]. (trad. C.Ligny, p.85)

[...] *unii bărbos simpatic care fuma o țigară răsucită de el: pe jos, alături, zăcea o bluză rusească albă, ruptă*, [...] (trad. N.Radovici, p.57)

[...] *unii bărbos agreabil care fuma o țigară răsucită de el însuși șezând lângă o bluză largă à la Lev Tolstoi, albă și ruptă* [...] (trad. V.Ciornei, p.66)

[...] *unii bărbos simpatic ce tocmai fuma o țigară răsucită de el însuși, așezat lângă o cămașă largă à la Lev Tolstoi, zisă în popor tolstovka, albă și ruptă* [...] (trad. I.Covaci, p.65)

[...] *einem sympathischen Bartträger, der neben einer zerlumpten weißlichen Tolstoibluse* [...] *saf und eine Selbstgedrehte rauchte*. (trad. T.Reschke, p.69)

[...] *to a pleasant, bearded fellow who was smoking a hand-rolled cigarette, sitting beside a torn white Tolstoy blouse* [...] (trad. R.Pevear, L.Volokhonsky, p.52)

[...] *to a kindly old man with a beard, dressed in a torn white Russian blouse* [...] (traducere de M.Glenny)

Să observăm felul în care sunt traduse două gloseme realități din limba rusă: *самокрутка* și *толстовка*. Procedeele la care se recurge în limbile de referință se aseamănă, fiind vorba în special despre traducerea descriptivă și împrumut.

În română depistăm:

самокрутка – o țigară răsucită de el; o țigară răsucită de el însuși;

толстовка – o bluză rusească; o bluză largă à la Lev Tolstoi; o cămașă largă à la Lev Tolstoi, zisă în popor *tolstovka*.

În limbile germană, franceză și engleză, se recurge la fel la traducerea descriptivă, explicativă.

în germană: *самокрутка* – *eine Selbstgedrehte*; *толстовка* – *Tolstoibluse*;

în franceză: *самокрутка* – *une cigarette roulée*; *толстовка* – *une blouse russe*;

în limba engleză:

самокрутка – *a hand-rolled cigarette*; în a doua versiune în limba engleză acest glosem este omis;

толстовка – *Tolstoy blouse*; *Russian blouse*.

Traducerea glosemului *толстовка* prin *o bluză rusească*; *une blouse russe*; *Russian blouse* nu transmite exact referința la tipul de bluză preferat de Lev Tolstoi, dar, cel puțin, păstrează coloritul național rusesc.

Efectul stilistic existent în original se pierde întrucâtva în traduceri, deoarece se recurge la un lexic neutru, dar, în schimb se păstrează în totalitate conținutul informativ din textul în limba română.

Prezintă interes traducerile propuse pentru următorul exemplu, în care este vorba despre câteva feluri de mâncare specifice societății rusești și exprimate, în plus, într-un limbaj familial:

„*Карский раз! Зубрик два! Фляки господамские!!!*” (p.65)

“*Une brochette à la kars, une! Deux vodka Zubrovka, deux! En flacons de maîtres!*” (trad. C.Ligny, p.97)

„*Gratar caucazian o dată! Două zubrovci! Mîncărică de măruntaie!!*” (trad. N.Radovici, p.64)

„*Karski uni! Zubrik doi! Flacii domnitorului!!!*” (trad. V.Ciornei, p.77)

„*Grătar Karski – o dată! Două zubrovci! O tochtură!!!*” (trad. I. Covaci, p.74)

„*Ein karisches! Zwei Hammelbraten Subrik! Fleck nach Herrscherart!*” (trad. T.Reschke, p.78)

„*One Karsky shashlik! Two zubrovkas! Home-style tripe!*” (trad. R.Pevear, L.Volokhonsky, p.61)

„*Chops once! Kebab twice! Chicken a la King!*” (tradu. de M.Glenny)

Observăm că este vorba din nou despre niște traduceri cu adaptare a denumirilor de bucate la realitatea socioculturală pentru care se traduce, uneori se recurge la metoda descriptivă.

În procesul de excerptare a materialului faptic, au fost depistate exemple de traduceri eronate:

Штящий в горле нарзан ?! (p.61)

L'eau de Narzan qui vous pétille dans la bouche ?! (trad. C. Ligny, p.92)

Și apa minerală “Narzan”, care ți se prelinge înspumată în gâttej?! (trad. N.Radovici, p.61)

Dar narzanul ce-ți sfârâia în gâttej?! (trad. V.Ciornei, p.73)

Da apa minerală Narzan, ce-îi sfârâia în gâttej?! (trad. I.Covaci, p.71)

Und wenn das Narsan in der Kehle zischte? (trad. T. Reschke, p.74)

Cool setzer fizzing in your throat?! (trad. R.Pevear, L.Volokhonsky, p.58)

And the sparkling wines! (trad. de M.Glenny)

Practic în toate exemplele, cu excepția ultimului, traducătorii au recurs la împrumut, fiind vorba despre apa minerală „Narzan”, care este tradusă greșit în a doua versiune în limba engleză : *the sparkling wines*, devenind o băutură alcoolizată. Traducătorul nu cunoaște această realitate a societății sovietice și nici nu acceptă împrumutul, ca rezultat este aleasă o variantă greșită de traducere.

În exemplele de mai jos depistăm din nou o greșeală de traducere comisă de traducătorul versiunii engleze:

[...], *a по гребню ее ехал всадник в бурке и с винтовкой за плечами. (p.59)*

[...] *un rocher sur la crête duquel caracolait un cavalier en capote de feutre caucasienne, fusil en bandoulière. (trad. C.Ligny, p.90)*

[...] *o stâncă, iar pe creasta stâncii, înfășurat în burcă, un călăreț cu o armă în bandulieră. (trad. N.Radovici, p.59)*

[...] *o stâncă, pe creasta căreia salta la trap un călăreț în manta caucaziană și cu pușca la spate. (trad. V.Ciornei, p.70)*

[...] *o stâncă pe creasta căreia salta la trap un călăreț în manta caucaziană și cu pușca în bandulieră. (trad. I.Covaci, p.68)*

Über einen Felsen ritt ein Ritter, in eine Burka gehüllt, die Flinte über die Schulter. (trad. T.Reschke, p.72)

[...] *a cliff was depicted, and, riding on its crest, a horseman in a felt cloak with a rifle on his shoulder. (trad. R.Pevear, L.Volokhonsky, p.56)*

[...] *a cliff, along whose summit rode a man on a chestnut horse with a rifle slung over his shoulder. (trad.de M.Glenny)*

În exemplele în limbile română, franceză, germană și în primul în engleză se recurge la împrumut (*burcă, Burka*) sau la descriere (*manta caucaziană, capote de feutre caucasienne, a felt cloak*). În ultima versiune în limba engleză, găsim o traducere cu totul greșită, căci în loc de o haină – burcă, se face referință la un cal – *a chestnut horse*.

Textele ce conțin elemente de cultură internațională și sunt adresate unor societăți naționale înregistrează discrepanțe între cultură și societate. Ele se referă la tipul (b) în clasificarea lui E.Ortego Arjonilla. De cele mai dese ori, acestea sunt texte științifice și tehnice care transmit realizări de ordin internațional. În astfel de texte, traducătorul va fi nevoit să acorde o atenție sporită la traducerea unităților terminologice, efectuând normalizarea terminologică sau chiar creând neologisme terminologice în conformitate cu rigorile internaționale stabilite pentru astfel de operații cu termeni.

În textele din domeniul literaturii artistice se întâlnesc la fel situații când trebuie traduse niște noțiuni cunoscute în diferite societăți, dar care sunt împrumutate de toate din una comună. De exemplu, în gastronomie sunt mulți termeni împrumutați din limba franceză. Iată câteva exemple de alegere a traducătorilor pentru transpunerea acestui tip de informație:

А яйца – кокотт с шампиньоновым пюре в чашечках? (p.61)

Et les œufs – cocotte, avec la purée de champignons servie dans de petites tasses ? (trad. C. Ligny, p.92)

Dar ouăle la păhar cu piure de ciuperci? (trad. N. Radovici, p.61)

Dar ouăle – cocotte cu piure de ciuperci în ceșcuțe? (trad. V.Ciornei, p.73)

Dar ouăle – cocotte cu piure de ciuperci, la ceșcuțe? (trad. I.Covaci, p.70)

Und die Eier à la Cocotte mit Champignonpüree in Tassen? (trad. T.Reschke, p.74)

And eggs en cocotte with mushroom purée in little dishes? (trad. R.Pevear, L.Volokhonsky, p. 58)

And œufs en cocotte with mushroom puree in little bowls? (trad. de M.Glenny)

Este ușor de observat împrumutul termenului culinar din limba franceză *cocotte* care figurează în original și practic în toate versiunile, cu excepția celei realizate în limba română de N.Radovici, în care se recurge la o traducere descriptivă, în opinia noastră, puțin reușită. Vom mai sublinia faptul că în traducerea în română realizată de I.Covaci, glosemul *cocotte* este prezentat cursiv în text, astfel se pune accentul pe faptul că s-a recurs la un împrumut.

În următorul bloc de exemple, avem de a face cu diferite alegeri ale traducătorilor pentru a reda glosemul **рыбец**:

Через четверть часа Рюхин, в полном одиночестве, сидел, скорчившись над рыбецом,пил рюмку за рюмкой [...] (p.76)

Un quart d'heure plus tard, Rioukhine, complètement seul et replié sur lui-même devant un plat de poisson, buvait petite verre sur petite verre [...] (trad. C.Ligny, p.115) – se recurge la un termen generic, fără a preciza specia de pește.

Peste un sfert de ceas Riuhin ședea singur – singurel, chircit la o masă, devorând morun și bând votka, păhar după păhar [...] (trad. N.Radovici, p.79) – este indicată o specie de pește ce apare ca un echivalent al glosemului folosit în original, dar fără a recurge la forma diminutivului, care este o marcă a limbajului vorbit.

Peste un sfert de oră Riuhin ședea în singurătate deplină, chircindu-se deasupra morunașului din față, bea un păhăruț după altul [...] (trad. V.Ciornei, p.95) – este o variantă mai apropiată de cea a originalului care include forma de diminutiv de la morun – morunaș.

Un sfert de ceas mai târziu, Riuhin ședea, în netulburata singurătate, chircit asupra unui file de morun și sorbea un păhăruț după altul [...] (trad. I.Covaci, p.90)

Eine Viertelstunde später saß Rjuchin gänzlich einsam vor einer Zürte, leerte dazu ein Gals nach dem anderen [...] (trad. T.Reschke, p.94) – este o variantă apropiată de cea a originalului care include forma de diminutiv.

A quarter of an hour later, Riukhin sat in complete solitude, hunched over his bream, drinking glass after glass [...] (trad. R.Pevear, L.Volokhonsky, p.74) – este o variantă apropiată de cea a originalului care include forma de diminutiv.

A quarter of an hour later Riukhin was sitting in absolute solitude hunched over a dish of sardines, drinking glass after glass of vodka, [...] (trad.de M.Glenny) – substituirea unui tip de pește prin altul, mai cunoscut în societatea pentru care se traduce.

Tipul (c) înglobează hipertexte în care se șterg categoriile tradiționale de autor, text și cititor. Astfel de texte reflectă o realitate nouă, legată de comunicarea cu ajutorul calculatorului. Este situația în care autorul nu produce un text propriu-zis, ci o serie de secvențe textuale ce construiesc hipertextul, iar cititorul, pornind de la aceste secvențe, constituie textul său, devenind, într-un anumit sens, coautor. Se creează niște condiții care nu permit o delimitare clară a autorului, fapt ce produce un anumit gen de dificultăți în traducerea unor astfel de secvențe. Discrepanța dintre cultură și societate se manifestă la maximum prin faptul că așa texte sunt adresate unui destinatar universal. Am putea face referință la bine cunoscuta enciclopedie *Wikipedia*, elaborată în format electronic, iar autorii diferitelor compartimente ale acestei enciclopedii informatizate sunt chiar utilizatorii ei. Un traducător nu va putea defini clar societatea și cultura de care el trebuie să țină cont atunci când traduce articolele unor astfel de hipertexte, cu atât mai mult că nu sunt rare situațiile când diverse comunități naționale folosesc aceeași limbă (cum ar fi, de exemplu, limbile engleză, franceză, germană, spaniolă, arabă etc.).

Am trasat doar câteva probleme foarte generale, pe care trebuie să le soluționeze un traducător în procesul transpunerii informației dintr-o societate în alta. Printre ele se impune necesitatea de a respecta componenta culturală (cu subdomeniile deseori greu de discernut) a fiecărei părți implicate în traducere.

În urma proceselor globale de migrare a populației, societățile multiculturale devin o realitate greu de negat. Anume din aceste considerente, un traducător trebuie să conștientizeze foarte clar elementele ce constituie bogăția culturală a grupelor sau subgrupelor care se află de ambele părți ale frontierei generate de diferențele existente și să caute mijloacele adecvate pentru o reproducere cât mai aproape de limba-cultură țintă a informației din limba-cultură sursă.

Referințe:

1. Condrea I. Traducerea și discursul de escortă // Limbaje și comunicare. Vol. VII. - Editura Universității Suceava, 2005, p.313-320.
2. Cristea T. Stratégies de la traduction. - București: Editura fundației „România de mâine”, 2000. - 196 p.
3. Eco U. Dire presque la même chose. Expériences de traduction. - Paris: Editions Bernard Grasset, 2006.
4. Ivanciu N. La culture entre le “culturalisme” et l’“interculturalité” // Europe des cultures et espaces francophones. 1-2 juillet 2005. Colloque international. - București: Editura ASE, 2005, p.85-104.
5. Mavrodin I. Du mot et de la chose // Dialogos, Nr.11. - București: Editura ASE, 2005, p.5.
6. Dicționarul explicativ al limbii române. - București: Univers Enciclopedic, 1996.
7. Oprea I., Pamfil C., Radu R., Zăstroiu V. Noul dicționar enciclopedic al limbii române. - București: Litera Internațional, 2006.

8. Ortega Arjonilla E. Filosofía, traducción y cultura // Cartografías de la traducción. Del post-estructuralismo al multiculturalismo. - Salamanca: ALMAR, 2002, p.177-214.

Surse de exemple:

1. Булгаков М. Избранное. - Москва: Художественная литература, 1988, с.12-382.
2. Bulgacov M. Maestrul și Margareta. - Chișinău: Hyperion, 1991. - 352 p. (trad. Natalia Radovici).
3. Bulgakov M. Maestrul și Margarita. - Chișinău: Cartier, 2006. - 504 p. (trad. Vsevolod Ciornei).
4. Bulgakov M. Maestrul și Margareta. - București: Humanitas Fiction, 2009. - 515 p. (trad. Ion Covaci).
5. Bulgakov M. Der Meister und Margarita. - Sammlung Luchterhand, 2006, 511 p. (traducere de Thomas Reschke).
6. Bulgakov M. The Master and Margarita. - New York: Pinguin Books, 1997. - 412 p. (traducere de Richard Pevear, Larissa Volokhonsky).
7. http://lib.ru/BULGAKOW/master_engl.txt (consultat 06.06.2010) (traducere de Michael Glenny).
8. Boulgakov M. Le Maître et Marguerite. Paris, Edition Robert Laffont – A.L.A.P., 1968, 581 p. (traducere de Claude Ligny).

Prezentat 20.06.2010